

УДК 94(477) «1918/1920»

Петро БРИЦЬКИЙ
(Чернівці)ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА
ЦК РКП(б) ТА РАДНАРКОМУ РСФРР
В УКРАЇНІ В 1918-1920 рр.

У статті аналізується продовольча політика ЦК РКП(б) та Раднаркому Росії 1918–1920 років напередодні першого голоду в Україні 1921–1923 років, яка стала основною його причиною.

Ключові слова: *продрозкладка, продовольчі заго-ни, комбідни, комнезами, ревкоми, «воєнний кому-нізм».*

Наступ Червоної армії на Україну в радянській історичній літературі трактувався як визвольний похід проти іноземних інтервентів та їх «буржуазно-націоналістичних лакеїв». Уряд Української Народної Республіки був розкритикований усіма політичними супротивниками за «розпродаж України міжнародному імперіалізму». Але ж російський уряд на чолі з В. Леніном підписав у Бресті угоду на значно тяжчих умовах, ніж це було зроблено урядом УНР, і ніякої критики на його адресу не було. Тобто вона була, але не для публічного друкування. Німці, безумовно, грабували Україну. За твердженням В. Леніна, вони «хотіли вивезти з України 60 млн. пудів хліба», але ж вивезли всього тільки 9 млн.¹ Спробуємо піддати аналізу проголошену в деклараціях і заявах мету і реальну політику більшовицької партії та радянського уряду Росії в період другого встановлення радянської влади в Україні. Справжня мета й суть цієї «визвольної» політики та радянської влади найбільш яскраво розкрита у працях і виступах лідера більшовиків і голови Раднаркому РСФРР В. Леніна. Щоб переконатись у цьому, варто лише проаналізувати окремі з них. Як тільки війська радянської Росії вдруге, за висловом В. Леніна, «окупували і завоювали Україну», в лютому 1919 р. він пише директиву до проекту постанови ЦК РКП(б) «Про продрозкладку на Україні», в якій без будь-яких економічних і статистичних підрахунків визначає максимальний надлишок зерна в «500 млн. пудів на всій Україні» і пропонує «взяти для розверстки одну п'яту, або одну десяту»². У березні 1919 р. у публічних виступах на мітингах, а також у праці «Успіхи і труднощі радянської влади» він стверджує: «Ми маємо тепер радянську Україну... Запаси хліба на Україні величезні. Взяти все відразу не можна. Ми послали на Україну наші кращі радянські сили і вже в один голос одержали таке повідомлення: «Запаси хліба величезні, але всього відразу вивезти не можна, нема апарату». Українські товариші прямо кричать, що нема людей, що нікому будувати радянську владу, що нема ніякого апарату, що нема такого пролетарського центру, як Пітер або Москва, а українські пролетарські центри в руках ворога...

Ми в ЦК нашої партії, обговоривши це становище, дали завдання – спочатку зробити все для побудови апарату в Україні і взятися за роботу, коли буде зброя в руках і буде апарат, а на 1 червня одержати за це 50 млн. пудів хліба»³.

3 квітня 1919 р., виступаючи на засіданні пленуму Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів, В. Ленін заявив: «На Україні у нас є 258 млн. пудів, з яких 100 млн. пудів уже пущено в розверстку... Ми спрямували туди регулярні війська»⁴. Ця заява є яскравим свідченням того, що: по-перше, розміри продрозверстки в Україні встановлювалися свавільно, за потребами Росії; по-друге, вона спростовує офіційні докази радянської дипломатії, що нібито з УНР воюють робітничо-селянські війська радянської України, а не Росії; по-третє, вона розкриває справжню мету військового походу радянської Росії проти України, що підтверджується іншими працями і виступами.

Зокрема, у промові на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. В. Ленін цілеспрямовано наголошує, що нагальним завданням радянського будівництва на Україні є «вилучення надлишків хліба» й палива і вказує методи досягнення цієї мети: «Тепер, із завоюванням України ... наша сила міцнішає. Ми кажемо тепер, що джерела хліба й продовольства, можливість одержати паливо з Донецького басейну в нас є...», але взяти відразу все це з України неможливо, бо «там досі партизанщина. ... Ми повинні не менш як три тисячі робітників-залізничників, почасти селян з північної голодної Росії послати на Україну»⁵. Тобто озброєні загоны робітників для викачування хліба були необхідні ще й тому, що вже не було надії на військові частини, які виходили з-під контролю командирів. В. Ленін змушений був звернутися до петроградських організацій з листом, у якому писав про 100 000 дезертирів і про необхідність мобілізації у Пітері. Водночас радив їм «кинути цих робітників поголовно на Україну, на Дон, на Схід на три місяці для відвоювання хліба і вугілля»⁶.

Про темпи «вилучення надлишків хліба» з України писав центральний друкований орган ЦК РКП(б) газета «Правда». Так, у номері за 23 лютого у ній відзначалося, що «Україна вже дала нам до 175 вагонів хліба і близько 2-х мільйонів пудів цукру. Крім того, на українських залізницях вантажиться для півночі сіль, м'ясо, сало, дичина, картопля, сухі овочі, мило, молочні продукти, різні солодоші, сода і консерви ... Зрозуміло, що те, що вже дала нам Україна і що вона може дати в найближчий час, є невелика частка тієї кількості харчових продуктів, на котру **має право розраховувати Радянська Росія** (виділення автора. – Б. П.). Головне продовольче питання, яке стоїть перед Радянською Росією на Україні, далеко ще не вирішене. Треба якнайшвидше і в якнайбільшій кількості одержати з України хліб і м'ясо. До цього питання ми ще тільки приступаємо».

Зміст продовольчої політики більшовицької партії в Україні розкриває також заступник наркома продовольчих справ РСФРР, він же нарком продовольчих справ України, О. Шліхтер у своєму виступі на засіданні Московської ради робітничих депутатів 23 березня 1919 р., у якому він сказав: «Всі ви пам'ятаєте, що як Україна ставала радянською, з кожним днем руху Червоної армії вперед нам і вам легшало на душі: багата, хлібна Україна наша!... Маємо 4 центральні відділи постачання. На них покладено всі наші надії. Маємо посланих робітників, що вмітуть захопити всі українські села»⁷. Після такої заяви блюзнірством видається твердження, що радянська Росія «посилає в села загони озброєних робітників, передусім більш передових, зі столиць. Ці робітники несуть соціалізм у село»⁸.

Вивезення продовольчих продуктів з України провадилося згідно з директивою ЦК РКП(б), написаною В. Леніним від 11 березня 1919 р., у якій він виклав вимоги щодо заготівлі продуктів в Україні і відправки їх до Росії, а саме: «1. Усі запаси продовольства і предметів першої необхідності, захоплені при наступі Червоної армії на складах, на зсипних пунктах, у вагонах, у маєтках, на заводах і т. д., підлягають розподілу винятково за вказівкою компроду. ...Усяке порушення продовольчої політики, яка вироблена досвідом півночі, приведе неминуче до того, що порівняно великі, але все ж обмежені продовольчі і товарні ресурси України швидко вичерпаються і зникнуть по каналах спекуляції»⁹. Одночасно директивою зобов'язується наркомпрод України «доставити півночі до 1 червня 50 млн. пудів хліба»¹⁰. Крім цього, ЦК РКП(б) і Раднарком 26 травня 1919 р. ухвалюють нову постанову ЦК, у якій пропонується:

«1. Визнати необхідним застосування найенергійніших заходів для створення в Україні на місцях сильних продовольчих органів не тільки із розподільними функціями, але й із заготівельними.

2. У зв'язку зі зростаючою продовольчою кризою і гострою «потребою у хлібі північних губерній... визнати необхідним тимчасове застосування експедиційного способу заготовки хліба наркомпродом... не зупиняючись перед екстремними заходами.

...Визнати необхідним негайне введення класового продовольчого пайка в українських містах і промислових центрах»¹¹. Тут чітко проглядається псевдокомуністичний, класовий підхід до розподілу: пайок давати тільки тим, хто належить до нашого класу. Це елемент соціального геноциду. Ось вам і комуністична гуманність.

Отже, вищенаведені факти зі статей, промов свідчать про те, що ініціатором грабіжницької політики щодо українського села був безпосередньо В. Ленін. При уважному читанні його статей, присвячених цій проблемі, кидається у вічі люта ненависть В. Леніна до селян, особливо до заможних, яких він інакше не називає, як «кровопивці», «па-

вуки», «вампіри», «п'явки». У серпні 1918 р. у зверненні до робітників він просторікує: «Куркуль – шалений ворог радянської влади... Куркулі найлютіші, найгрубіші, найдикіші експлуататори... Нещадна війна проти куркулів. Смерть їм!»¹²

Виконуючи його настанову, 30-тисячний продовольчий загін, відправлений з Петрограда і Москви, намагався викачати продовольства від селян якомога більше. Лише з 5 лютого по 1 травня 1919 р. із України в РСФРР було відправлено «621 222 пуди продовольства»¹³.

Продовольча розкладка надзвичайно підірвала економічну основу розвитку сільськогосподарського виробництва. Вона не була обґрунтована жодними економічними розрахунками, а, як справедливо вказує відомий український історик С. Кульчицький, визначалася двома факторами: «потребами держави у продовольстві та сировині і здатністю продзагонів вилучити те, що їм було потрібно»¹⁴. За інструкцією наркомзему, український селянин міг залишити собі 31 фунт зерна з розрахунку на одну особу в місяць (12,4 кг). Решту повинен був здати державі фактично безплатно¹⁵.

Продовольча розкладка в Україні, запроваджена московською владою, фактично завершила розорення українського села. Українське населення найбільше постраждало за період Першої світової та громадянської війн, коли з українського селянина брали царські війська, петлюрівські, денікінські, польські, німецькі, але найбільшого пограбування і терору він зазнав від більшовицької влади. Його страшенно визискували. Московське керівництво явно завищувало «величезні запаси хліба в Україні». Так, статистичні дані свідчать, що в 1916 р. Росія перевищувала Україну щодо пересічної кількості худоби на 100 господарств і 100 га засіву. Зокрема, коней в Україні було 142, а в Росії 153, відповідно великої рогатої худоби – 200 і 263, а овець майже втричі більше – 163 і 480 голів¹⁶.

Незважаючи на такі факти, представники радянської Росії – від рядового робітника до глави держави – вважали Україну «богатим Югом», а Росію – «голодним Севером». Зокрема, прибулий з Росії у складі продзагону петроградський робітник Зорін (справжнє прізвище – Гомбарг), виступаючи на засіданні ВУЦВК у квітні 1919 р., заявив: «Нам потрібен хліб не для ситості..., а для того, щоб увесь світ завоював собі радянську владу... До цих пір нам цього хліба Україна не дає, до цих пір хліб надходить з України в мізерних кількостях... Адже тепер у нас Україна, тепер хліб потече до нас»¹⁷. Це говорилося в той час, коли в Одесі на Великдень робітники отримали лише по чверті фунта (100 г) хліба з горохового борошна. Тяжке становище з продовольством було в Києві, Харкові, де кожні 2-3 дні перед владою поставало питання про постачання міст¹⁸.

Погляди на Україну як на зерновий склад призводили до запровадження різноманітних форм

вилучення хліба в українських селян від систематичних продовольчих рознарядок – продрозкладки до разових поборів. Так, улітку 1919 р. у зв'язку з наступом Денікіна в Україні було проведено одноразове збирання продовольства для Червоної армії. Кожна волость повинна була поставити 800–900 пудів зерна і муки, 600 пудів свіжих овочів, 270–290 пудів м'яса (живою худобою), 65–75 пудів сала і масла. Це все необхідно було поставити протягом 3 місяців (червень–серпень) і ще стільки ж протягом наступних 3-х місяців¹⁹. Крім цього, для червоного Петрограда від кожної волості муки – 700–800 пудів, сала і масла 130–150 пудів; для Донецького басейну від кожної волості: муки від 350 до 400 пудів, сала і масла від 60 до 80 пудів²⁰.

З уважного вивчення офіційних документів того періоду видно, що абсолютна більшість директив, розпоряджень, постанов, декретів вироблялася в Москві, але вони були обов'язкові для виконання в Україні. Це підтверджує, що Тимчасовий робітничо-селянський уряд України був лише прикриттям, ширмою, від імені якого діяв Раднарком РСФРР.

Якою ж була влада на місцях? У період другого наступу військ радянської Росії на Україну там існували ради лише в губернських містах і в окремих великих повітових центрах. Побоюючись, що надання права виборності до рад не принесе більшості, більшовицька влада вирішує змінити тактику. Вже через два дні після створення так званих Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видає декрет про організацію влади на місцях, де серед іншого зазначається, що «в містах негайно організуються невеликі військово-революційні комітети, а в селах – комітети бідноти. Вся влада на місцях знаходиться в їх руках»²¹.

17 січня 1919 р. було опубліковано постанову Тимчасового робітничо-селянського уряду про утворення волосних і сільських комітетів бідноти (тимчасове положення), яким надавалася вся повнота влади у волостях і селах, де не було ревкомів, до організації рад.

Вочевидь, що більшовики прагнули використати досвід Росії для встановлення своєї диктатури. У Російській Федерації комітети бідноти були створені на основі декрету ВЦВК від 11 червня 1918 р. і діяли до листопада, коли вже існували ради й утворилося «двовладдя». Декретом ВЦВК від 2 грудня 1918 р. комбіді були ліквідовані. Тепер такий експеримент вводився в Україні. Комбіді в Україні були створені на початку 1919 р., після вступу військ радянської Росії, внаслідок другої війни проти УНР. Вони проіснували до захоплення України денікінцями.

Основним завданням комбідів було надання допомоги продовольчим органам у збиранні продовольчої розкладки, здійснення контролю за розподілом продуктів харчування та контроль за виконанням декретів радянської влади. Але ці завдання були економічного характеру.

Найголовніша мета партійного та радянського керівництва РСФРР полягала в тому, щоб за допомогою комітетів бідноти домогтися класового розшарування селянства, внести в його ряди розкол і так створити сприятливий ґрунт для поширення своєї диктатури на село.

Масова організація комбідів припадає на квітень–травень 1919 р. На початку червня Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР видав розпорядження, за яким комбідам сіл надавалися права сільських рад і рекомендувалося утриматися від організації останніх (тобто сільських рад) аж до загальнодержавного розпорядження. Сільвиконками зобов'язані були передати свої справи комбідам²².

На такі кроки більшовицьке керівництво пішло тому, що до сільських рад населення часто обирало авторитетних господарів, які, за термінологією більшовиків, відносилися до «середняків» або «куркулів». Надання комітетам бідноти повноважень влади на селі давало можливість усунути з існуючих рад небажаних осіб. Отже, московське керівництво маніпулювало не тільки складом партійних органів в Україні, а й радянських.

Проте розшарування українського села в 1919 р. не відбулося. Воно залишилося єдиним і вороже налаштованим стосовно центральної влади. Справа в тому, що з приходом російських радянських військ селян закликали брати поміщицьку землю. А через кілька місяців Наркомзем на підставі урядового декрету видав розпорядження, за яким весь самовільно захоплений інвентар, худобу, будівлі, запаси продуктів і кормів та інше майно селяни мали повернути до земельних відділів районів. На основі поміщицьких господарств мали створюватися радянські господарства (радгоспи). Селяни відчули себе обдуреними. Крім того, розшарування селян загальмувалося ще й через традиційне переплетення родинних, товариських зв'язків і т. п.

Про відсутність рад у селах України в період другої спроби встановлення радянської влади залишив переконливі свідчення нарком продовольства та водночас завідувач відділу роботи на селі ЦК КП(б)У О. Шліхтер. Він писав, що «навіть у квітні 1919 р. ще не було сільських рад як органів влади. Фактично роль органів диктатури пролетаріату на селі, і то лише тільки в деяких пунктах України, відігравали комітети бідноти»²³. В одній із доповідей відзначав, що «другий раз побудову радянських органів доводилося проводити у вогні безперервних повстань селянства проти рад ... Під час другого приходу радянської влади Україна опинилася з радянськими органами, але без радянської влади»²⁴. Однак ні ревкоми, ні комбіді не можна вважати радянськими органами влади.

У першій половині 1919 р. в Україні фактично не було радянських органів влади на місцях, тобто місцевих органів управління, які б утворювалися радами робітників чи селян, як це проголошували

лося в офіційних документах. У центрі (в Харкові) діяв позаконституційний Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який виконував вказівки Москви. У селах, як зазначалося вище, були створені комбіди. Найбільш типовою формою «радянської» влади були революційні комітети. Ревкоми призначалися партійними органами, це було ухвалено ще на II з'їзді КП(б)У у жовтні 1918 р.: «1. Усі військово-революційні комітети обираються відповідними партійними комітетами, їм підлегли та підзвітні... 4. Членами, військово-революційних комітетів можуть бути тільки комуністи...»²⁵. Там, де парторганізації відсутні, вони призначалися відділами внутрішніх справ. Декрет і положення про організацію ревкомів прийняті Тимчасовим робітничо-селянським урядом 30 листопада 1918 р. Фактично ревкоми мали необмежену владу й офіційно проголошувалися органами диктатури пролетаріату. Ревкоми виконували всю поточну роботу на місцях: організували комбіди і комнезами, домагалися виконання планів продрозверстки, проводили виборчу компанію і т. п. У своїй роботі вони тісно співпрацювали з ЧК.

Із анкет 1 666 делегатів III Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.) з'ясувалося, що в кінці 1918 р. – на початку 1919 р. революційні комітети діяли в 65,5 % місцевостей України, комбіди – в 7,1 %. У решті 27,4 % анкет – відповідь на питання про форму влади на місцях – відсутня.

Отже, ці унікальні у світовій історії органи державної влади – ревкоми, комбіди, комнезами – були антидемократичними, позаконституційними, нелегітимними утвореннями. Відомий український учений С. В. Кульчицький, глибоко дослідивши історію становлення радянської влади, дійшов висновку, що «вся історія радянського суспільства свідчить про закономірність підміни виборних органів апаратними структурами. Ця підміна була неминучою внаслідок диктаторської природи самої влади. Перетворені більшовиками на підсобні органи влади ради не оминули такої еволюції»²⁶.

Ці неконституційні органи влади, як «досвід Півночі» (за висловом В. Леніна), були привнесені з радянської Росії. Їх творцями в основному були росіяни. Лише на початку 1919 р. із Москви і Петрограда в Україну направлені 3 тисячі працівників у розпорядження Наркомату продовольства, який очолював А. Шліхтер, що перед направленням в Україну обіймав посаду заступника Наркомпроду РСФРР. Великі групи російських радянських працівників направлялися також із Смоленська, Брянська, Іваново-Вознесенська, Кронштадта та ін.²⁷

При ознайомленні з архівними документами і матеріалами, опублікованими у збірниках документів, з листуванням партійних і урядових органів Росії та України того періоду не можна не помітити, що основним завданням ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФРР було якомога більше «викачати» з

України продовольства, металу, вугілля та іншої сировини для потреб Росії і Червоної армії. На яких би форумах не були присутні представники московського центру, в їх промовах тільки й було мови за продрозверстку та боротьбу з міжнародним імперіалізмом в Угорщині, Баварії, Румунії лише не про потреби українського народу. Це й не дивно, адже московський центр вважав Україну своєю територією, але ставився до неї як до колонії.

Отже, терор, насилля, відсутність елементарних прав людини, масові грабунки продовольства і домашнього скарбу викликали масовий опір селян, спонтанні стихійні виступи невеликих груп переросли в організовані виступи численних загонів, окремі з яких налічували по кілька тисяч, а то й десятків тисяч (Махна, Григор'єва, Зеленого та ін.) повстанців. Лише між квітнем і липнем 1919 р. в Україні вибухнуло близько 300 повстань²⁸. З цього приводу В. Ленін писав, що Україна «... кишить бандами» і що «тепер на Україні ... в кожному повіті по банді»²⁹. У листі до голови Всеукраїнської ЧК М. Лаціса він зазначає: «... на Україні ЧеКа принесла тьму зла, будучи створена надзвичайно рано і впустивши до себе масу осіб, які примазалися»³⁰. Хіба не через цю «тьму зла» виникли банди?»

Повстанський рух українського населення, в якому брали участь сотні тисяч людей, у радянській історичній і політичній літературі оцінювали як бандитизм. Але водночас партійні та державні органи все робили для того, щоб громадянам України не були відомі документи повстанського руху і не виникало сумніву щодо його офіційної оцінки. Та в архіві збереглися документи ЦК КП(б)У, у яких є визнання, що гасла повстанців мають майже винятково «радянський характер»: Григор'єв – «За самостійну радянську владу», незалежники і Зелений – «За самостійну, вільну, радянську Україну», Махно – «За вільні ради», без Чека та диктатур будь-яких партій і т. ін.³¹

Отже, друга спроба встановлення радянської влади в Україні, як і перша, закінчилася в серпні 1919 р. поразкою військ радянської Росії. Даючи оцінку причинам цієї невдачі, голова Революційно-військової ради РСФРР Л. Троцький заявив: «Ні для кого не є секретом, що не Денікін примусив нас покинути землі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас сите українське селянство. Комуна, надзвичайку, продовольчі загони, комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі»³².

На початку 1920 р. військом радянської Росії втретє встановлено радянську владу в Україні. Водночас і відновлено «політику воєнного комунізму» з Наркомпродом, ревкомами, надзвичайками, які в Україні збереглися довше, ніж у будь-якій іншій частині новоствореної «єдиної, неподільної Росії».

Жорстоку та підступну політику щодо України продемонстрував лідер більшовицької партії, го-

лова Раднаркому РСФРР В. Ленін у листі-директиві членам Ради Праці й Оборони з нагоди відправки червоноармійських військ на захід для боротьби проти поляків наприкінці липня 1920 р.

У ній чітко розкривається мета і методи більшовицької політики московського центру щодо України. Щоб громадяни України упевнилися в цьому, зміст цієї директиви доречно подати в ширшому висвітленні. Ось її основні пункти:

«1. Військам Кавкфронту йти пішки через усю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у **кожну** волость (з 1900 приблизно волостей України) заходила **двічі**, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (потім **перевірки** виконання) таких завдань:

а) збирання продовольства (за розверсткою);

б) створення на місці, тобто в кожному селі, під охороною місцевих селян і під їх відповідальність **подвійного** (проти розверстки) запасу продовольства (засипаного в коморі, у будинку попа, поміщика, багача і т. п.).

Призначення цього подвійного запасу – фонд **товарообміну**: з цього запасу в селян хліб братиметься **після** відпуску селянам місцевих товарів, російських і закордонних ...

в) складання списку «відповідальних» селян (заручників. – Б. П.)

«Відповідальні» селяни **особисто** відповідають за виконання продовольчих та інших завдань влади.

Після того, як військо вийде, на місцеву владу покладається спеціальне завдання (за невиконання цього завдання – **розстрілі**) дбати за справність і цілість цього списку.

2. Для зазначених цілей у кожну військову частину додати ... комісара або інструктора (зібрати 1 000 осіб, якщо треба, з Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська робітників) ... для керівництва та виконання зазначених завдань.

3. В «упертих» волостях чи селах військові частини або організують «третє відвідування» (військом), або залишаються на постій довше (до двох тижнів) для покарання та виправлення.

4. Частину цих постанов провести через Раду Оборони, частину через Радтрудоарм і Раднарком України»³³.

Отже, Україна і в період третьої окупації російськими радянськими військами залишалася експериментальним полем для випробування на українському народіві системи комунізму по-більшовицьки.

Нововведенням у політиці було й те, що для перемоги над селянами прийнята стратегічна лінія на класове розшарування селян (фактично розкол) за допомогою ревкомів і комнезамів. Політику «класового розшарування села як єдиної умови, яка забезпечувала міцне закріплення радянської влади на Україні» проводив наркомпрод О. Шліхтер³⁴.

Ініціатива класового розшарування селян – фактично розколу громади села, виходила від лідерів російської партії більшовиків. Так, секретар

РКП(б) Яків Свердлов (справжнє прізвище – Шварцбаум), будучи на початку березня 1919 р. в Україні, стверджував: «Ми повинні ... висунути справи розсадження села (так у тексті. – Б. П.), створення там двох ворожих собі сил, протиставлення найбідніших верств куркульським елементам. Лише тоді нам удасться розколоти село на два табори, ворожі й непримиримі, коли зможемо прищепити там ту саму класову боротьбу, що недавно вирувала в містах». Ще ясніше висловлювався В. Ленін: «Коли б, – писав він, – більшовицький пролетаріат не зміг об'єднати навколо себе бідноти проти багатого селянства, тоді б це довело недозрілість Росії для соціалістичної революції, тоді ... селянство залишилось би цілим».

Щодо питання про розкол українського селянства відбулася гостра дискусія делегатів IV конференції КП(б)У у березні 1920 р. Значна частина делегатів критикувала політику московських представників. Один з них, Олександр Шумський, заявив, що в Україні до оцінки селянина не можна підходити з тими ж мірками, що в Росії. Поділ селян на бідняків, середняків, куркулів неправильний. Селяни отримали землю. Після 2-х років господарювання тут є господар і напівгосподар, тому про які комбіді може йти мова. Йому московські представники сказали, що він не зрозумів політики комуністичної партії на селі. Якщо компартія не організує виступ біднішого селянства проти заможного куркульства, то не перемаже села.

Тоді ж була прийнята постанова утворити в селах України комітети незаможних селян (комнезами). У зв'язку з тим, що бідняків серед селян була незначна частина, то до їх складу вводили і середняків. Надали комнезамам владні права навіть контролю сільських рад. Основне завдання комнезамів полягало у сприянні продовольчим загонам у хлібозаготівлі.

Московський центр змушений був змінити тактику і з інших питань, пішовши на поступки «націоналам», але зберіг контроль над українським ЦВК та урядом. Крім декларативного визнання самостійності УСРР, ЦК РКП(б) ставив «в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури». Проте на практиці все провадилося як у минулому. Для організації продовольчих заготівель 26 лютого 1920 р. був введений в дію закон про хлібну розкладку, яка накладалася на селянські господарства, які мали більше 3-х десятин посіву. Для України розкладка визначалася в розмірі 160 млн. пудів. Примусове вилучення хліба та інших продуктів знову викликало невдоволення селян. Як і в попередні роки, стали формуватися повстанські загони, що вже на середину літа 1920 р. набрало масового характеру. За повідомленням члена політбюро ЦК КП(б)У Я. Яковлєва (справжнє прізвище – Епштейн), у липні їх нараховувалося 200–250, тобто по 2–3 за-

гони на повіт³⁵. Для знешкодження повстанського руху за рішенням політбюро ЦК РКП(б) до Харкова був направлений начальник тилу Південно-Західного фронту Ф. Дзержинський. Для боротьби з повсталим селянством чисельність військ, за визначенням Дзержинського, становила чисельність військової армії: 18 піхотних бригад (107 батальйонів), 1 кавалерійська дивізія (5 полків) і 6 батареї (24 гармати)³⁶.

Крім військ, для боротьби з повстанцями в Україні застосовувалися продовольчі загони, війська внутрішньої служби і створена в січні 1920 р. Українська трудова армія чисельністю 30 000 осіб під головуванням наркома з національних справ РСФРР Й. Сталіна. Ось такий суверенітет мала Україна. Проте, незважаючи на такі сили, більшовицькій владі ще довго не вдавалося отримати перемогу над селянським повстанським рухом в Україні, який продовжувався аж до осені 1921 р.

Отже, і в третій період установлення радянської влади в Україні проводилася жорстока «воєнно-комуністична» політика з репресивними, каральними акціями. Важливим заходом для посилення хлібозаготівлі став декрет, прийнятий у травні 1920 р. Всеукраїнським ЦВК, про організацію комітетів незаможних селян (комнезамів), на які покладалась обов'язки виконання хлібозаготівель за продовольчою розкладкою.

Уже до 1 вересня 1920 р. заготівлі в Україні дали близько 24 млн. пудів зерна, приблизно 2,4 млн. пудів фуражу, біля 1 млн. пудів м'яса і сала, понад 500 тис. пудів олійного насіння³⁷. А з вересня до грудня 1920 р., за даними Наркомпроду, продовольчі органи заготовили в Україні 31 511 293 пуди зерна, а разом з армійськими заготівлями – 34 901 668 пудів³⁸.

Ці заготівлі надзвичайно підірвали сільське господарство України, й так підірваного семирічною війною, яка провадилася на її території з 1914 р. Продрозкладка ставала все більш обтяжливою, оскільки поширювалася на всі види сільськогосподарських продуктів – до 30 різних назв. Примусове вилучення продовольства призвело до загрози голодування самих виробників сільськогосподарської продукції й незадоволення радянською владою селянства, яке становило в Україні на той час 85 % усього населення.

У таких обставинах, щоб не поглиблювати кризи, партійне і державне керівництво РСФРР було змушене міняти економічну політику в країні.

У 1918–1921 рр. основою економічної політики партії більшовиків був так званий «воєнний комунізм». Суть його полягала у справі ліквідації товарно-грошових відносин і заміна їх централізованим тотальним плануванням виробництва й розподілу матеріальних благ. Декретами та постановами запроваджувалася продовольча розкладка на кожну губернію, повіт, волость, село і двір. Торгівля зерном, його виробами та іншим продо-

вольством стала монополією держави, тобто встановлена продовольча диктатура.

Була введена державна монополія на торгівлю продовольчими товарами. Приватна торгівля суворо каралася. Вилучення зерна здійснювалося методом реквізиції за державними розцінками, що в умовах інфляції означало безплатно.

Ленін вважав, що «вільна торгівля хлібом – державний злочин». Тобто селянин не мав права розпоряджатися тим продуктом, який він виробив.

4 грудня 1920 р. В. Ленін підписав декрет «Про безкоштовну видачу продовольчих продуктів і предметів широкого вжитку», який планувалося ввести в дію на території УСРР з 1 січня 1921 р. Окремими декретами скасовувалася плата за житло, користування водою, каналізацією, електроенергією, послугами пошти й телеграфу, за проїзд у громадському транспорті. Цими пільгами могло скористатися населення міст. А сільське населення, яке становило абсолютну більшість жителів України, що з цього мало? Нічого! Із занепадом промислового виробництва в період війни селянам не постачали текстильних виробів і вкрай необхідних предметів першої необхідності. Безтоварно-розподільча централізована економічна політика періоду «воєнного комунізму» призвела до паралічу промислового виробництва і розрухи сільського господарства.

Лідери РКП(б) і Раднаркому РСФРР шукали вихід із становища. У вищих ешелонах влади мова йшла про необхідність заміни продрозкладки продовольчим податком. Ще у лютому 1920 р., перед IX з'їздом партії, Л. Троцький виступив у політбюро ЦК РКП(б) з пропозицією про заміну продовольчої розкладки натуральним податком, розрахованим на певний процент продукції. Але проти цього виступив В. Ленін, і більшістю голосів (15 проти 4) пропозицію Л. Троцького відхилили. Однак через рік 8 лютого 1921 р. у період дискусії в політбюро ЦК про заготівлю продовольства вже В. Ленін вніс проект, подібний до попереднього. Після його обговорення в Центральному Комітеті й окремій комісії цей проект був представлений на X з'їзді РКП(б) і 15 березня 1921 р. прийнятий. Основні його пункти такі: 1. Заміна продрозкладки натуральним податком; 2. Зменшення розміру цього податку порівняно з минулорічного розкладкою; 3. Після своєчасної здачі продподатку селянинові дозволялося лишки продавати на ринку. Тобто знімалася державна монополія на торгівлю продовольством.

Декрет про заміну продрозкладки продподатком обговорений на сесії ЦВК РСФРР і затверджений його Президією 21 березня 1921 р.

Проте, незважаючи на офіційну постанову про перехід заготівлі продовольства від продрозкладки до продподатку, цей принцип упроваджувався у практику повільно. Затримка проголошувалася навіть головою Раднаркому РСФРР В. Леніним.

Так, у телеграмі від 4 квітня 1921 р. за його підписом і підписом заступника наркома продовольства М. Брюханова роз'яснюється, що «до оголошення натурподатків на окремі продукти зберігають силу установлені розкладки, робота з виконання їх повинна проводитися за попереднім порядком і апаратом... М'ясна розкладка підлягає виконанню на 100 %»³⁹.

Яким же було ставлення до зміни політики в заготівлі продовольства з боку керівництва УСРР? Ще на стадії обговорення проекту політбюро ЦК РКП(б) 27 лютого 1921 р. ЦК КП(б)У проводить пленум, на якому приймають постанову про те, що «1. Проект про заміну продрозкладки продподатком, внесений у ЦК РКП, відносно застосування його у Всеросійському масштабі – визнати недоречним ...

2. Стосовно України визнати проведення його неприйнятним.

3. У разі проведення проекту в РСФРР застосувати його і в Україні (14 – за, 10 – проти)»⁴⁰.

Навіть після офіційного прийняття постанов на X з'їзді РКП(б) і Президією ЦВК РСФРР політбюро ЦК КП(б)У 22 березня 1921 р. приймає постанову про те, щоб продрозкладки не скасовувати, лише розмір її зменшити до 80 %. А продподаток застосувати з нового урожаю, тобто з урожаю 1921 р.⁴¹

Як бачимо, на той час Україна формально вважалася суверенною республікою, але її тодішнє проросійське керівництво запопадливо виконувало волю більшовиків Росії й було більшим прихильником непосильної продрозкладки, не думаючи про тяжкі її наслідки для українського народу.

Мабуть, з московського центру добряче цикнули на керівництво УСРР тому, що вже через 5 днів, 27 березня 1921 р., на екстреній надзвичайній сесії ВУЦВК прийняв постанову про заміну продрозкладки продподатком. Але особливістю переходу від продрозкладки до продподатку в Україні було те, що тут він запроваджувався не з весни 1921 р., а з осені, бо на Україні продрозкладка з урожаю 1920 р. на початок весни 1921 р. була виконана лише на 40 %⁴². Заборгованість становила 95 млн. пудів, яку ВУЦВК своєю постановою скоротив до 50 млн. Продподаток на 1921 р. складав 117 млн. пудів замість 160 млн. пудів, установлених раніше за розкладкою⁴³. Отже, разом за розкладкою 1920 р. і податком 1921 р. селяни України мали здати 167 млн. пудів зерна. Але виконати цей план було великою проблемою, оскільки розорене продрозкладкою селянство зазнало ще й жахливої посухи в 1921 р., яка прискорила масовий голод.

Моє покоління мало що знало про голод в Україні 20-х років минулого століття, бо у шкільних і вузівських підручниках говорилося тільки про голод на Поволжі. Безумовно, там був жахливий голод. Але не менші жахіття переживало населення п'яти губерній України повністю (Запорізької, Донецької, Катеринославської, Миколаївської, Одеської) та окремих повітів ще трьох губерній (Пол-

тавської, Харківської, Кременчуцької), про що не згадувалося зовсім.

Голод на Поволжі був у центрі уваги Москви, тому голод в Україні відійшов на другий план, про нього мало говорили і ще менше писали. Дотримуючись традицій продрозкладки, продовольчі органи УСРР, очолювані представниками Росії, прагнули за будь-яких умов викачати заплановану Москвою кількість продовольства, навіть якщо це загрожувало руйнуванню сільськогосподарського виробництва, не кажучи вже про приречення на смерть населення посушливих губерній. У Поволжя направлялося дві третини всього відібраного в селян України зерна. І це в період, коли самі українські селяни голодували. Зокрема, в Одеській губернії голодувала чверть населення, а 58 вагонів продовольства було відправлено в Поволжя⁴⁴.

У радянський період основною причиною голоду 1921–1923 рр. вважали велику посуху в 1921 р., яка охопила Південь України, Поволжя і Північний Кавказ, унаслідок якої ці райони дуже постраждали від неврожаю. Але це одна з причин. Безумовно, величезну шкоду економіці України в цілому та сільськогосподарському виробництву, зокрема, нанесла чотирирічна Перша світова і трирічна громадянська війна, воєнні дії яких в основному відбувалися на території України. Проте найбільшої розрухи сільському господарству завдала продовольча розкладка, яка здійснювалася в Україні в 1919–1921 рр. Це була своєрідна форма викачування продовольства у селян жорстокими насильницькими методами, яка призвела до розорення селянських господарств, зубожіння селян і голоду. Одним із наслідків продрозкладки стало скорочення посівних площ через відсутність насінневого фонду, різке зниження поголів'я худоби, робочих коней і незацікавленість самих селян у розширенні посівних площ, оскільки абсолютну більшість урожаю у них забирали за безцінь. Усе ж таки при рівномірному розподілі продовольства, виробленого в Україні, між селянами цих регіонів можна було уникнути голоду.

Необхідно мати на увазі і те, що економічна криза й голод стали наслідком політики партії більшовиків в період так званого «воєнного комунізму», коли були ліквідовані товарно-грошові відносини й заміна ринкових зв'язків держаним централізованим планом виробництва та розподілом.

¹ Доклад начальника операционного отделения германского Восточного фронта о положении дел на Украине // Архив русской революции. – Т. 1. – М., 1991. – С. 369.

² Ленін В.І. До проекту постанови ЦК РКП(б) про продрозверстку на Україні // Повне збір. тв. – Т. 37. – С. 498.

³ Ленін В.І. Успіхи і труднощі радянської влади // Повне збір. тв. – Т. 38. – С. 64–65.

⁴ Ленін В.І. З доповіді про зовнішні і внутрішні становище радянської республіки на надзвичайному засіданні пленуму Московської ради робітничих і червоноар-

мійських депутатів // Повне збір. тв. – Т. 38. – С. 242–243.

⁵ Ленін В.І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. // Повне збір. тв. – Т. 38. – С. 300–305.

⁶ Ленін В.І. Петроградським організаціям // Повне збір. тв. – Т. 50. – С. 295–296.

⁷ Шліхтер О. Боротьба за хліб на Україні в 1919 р. // Літопис революції. – 1928. – № 2. – С. 41–45.

⁸ Ленін В.І. Замітки про техніку // Повне збір. тв. – Т. 28. – С. 229.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк. 4–5.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – Арк. 6–7.

¹² Ленін В.І. Товариші-робітники! Ідемо в останній рішучий бій // Повне збір. тв. – Т. 37. – С. 38–39.

¹³ Лихолат А. Розгром націоналістической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) – М., 1954. – С. 314.

¹⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С. 111.

¹⁵ Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – С. 100.

¹⁶ Гуревич М. Голод і сільське господарство України. – Харків, 1992. – С. 91.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 10. – Ч. II. – Арк. 96–97.

¹⁸ Там само. – Арк. 103 а.

¹⁹ Там само. – Спр. 107. – Арк. 103.

²⁰ Там само.

²¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадської війни (листопад 1918 – серпень 1919 рр.): 36. докум. і матер. – К., 1980. – С. 52–53.

²² Хроника // Вестник НКВД. – 1919. – № 28. – С. 15.

²³ Шліхтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Летопись революции – 1928. – № 28. – С. 15.

²⁴ Там само.

²⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. 1918–1941. – К., 1976. – С. 36–37.

²⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 61–62.

²⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 29. – Арк. 26.

²⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1954. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. перша. – К.: «Основи» – війсьсько України, 1994. – С. 54–55.

²⁹ Ленін про Україну. В 2-х ч. – Ч. 2. 1917–1922. – К.: Політвидав України, 1977. – С. 493.

³⁰ Красная книга ВЧК: В 2 т. – 2-е изд. – Т.1. – М., 1989. – С. 15; Ленін В. Лист М.І. Лацісу від 4 червня 1919 р. // Повне збір. тв. – Т. 50. – С. 338.

³¹ ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 10. – Ч. 3. – Арк. 173.

³² Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / Редактор-упорядник П. П. Бачинський. – К., 1999. – Док. №138. – С. 241; Десять заповідей. Інструкція агітаторам-комуністам на Україні: Промова народного комісара Т.Троцького // Київ. – 1997. – № 12. – С. 114.

³³ Ленін В.І. Членам Ради праці і оборони // Повне збір. тв. – Т.51 – С.244–246.

³⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 20. – Арк. 54–57.

³⁵ Історія України: нове бачення. – К.: Альтернативи, 2000. – С. 266.

³⁶ Там само.

³⁷ Сборник научных трудов Харьковского горного института: Работы кафедр обществ. Наук. – Харьков, 1959. – Т. 8. – С. 30.

³⁸ Український історичний журнал – 1966. – №1. – С. 29.

³⁹ Володимир Ілліч Ленін: Біографічна хроніка. – М., 19179. – Т. 10. – С. 277.

⁴⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 6.

⁴¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 13. – Арк. 34–35.

⁴² Історія Української РСР. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 177.

⁴³ Там само. – С. 178.

⁴⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 897. – Арк. 177–183.

*Петр БРИЦКИЙ
(Черновцы)*

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ЦК РКП (б) И СОВНАРКОМА РСФСР В УКРАИНЕ В 1918–1920 ГГ.

В статье анализируется продовольственная политика ЦК РКП (б) и Совнаркома России в 1918–1920 гг. накануне первого голода в Украине 1921–1923 годов, которая стала основной его причиной.

Ключевые слова: продразверстка, продовольственные отряды, комбеды, комнезамы, ревкомы, «военный коммунизм».

*Petro BRYTS'KYI
(Chernivtsi)*

SUPPLIES POLICY OF CK RKP(B) AND COUNCIL OF NATIONAL COMMISSARS OF THE RSFSR IN UKRAINE IN 1918–1920

This article is about the supplies policy of the Central Committee of the CK RKP(b) and Council of National Commissars in 1918–1920, which caused the first starvation in Ukraine in 1921–1923.

Key words: requisitioning, supplies groups, Committees, revolutionary committees, «war communism».

УДК (477)(339.9+327):(4),«1920-1929»930.1

*Олександр ДАНИЛЕНКО
(Київ)*

УКРАЇНЬСЬКА СРР В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 1920-х рр.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Аналізується наукова література з питань міжнародних відносин та зв'язків Української СРР з європейськими країнами в 1920-х рр.

Ключові слова: УСРР, міжнародні відносини, міждержавні зв'язки, дипломатія, історіографія.

Історіографічний дискурс передбачає наявність концептуальних підходів та проблемно-тематичних пріоритетів науково-історичних досліджень, зафіксованих в історіографічних джерелах: багатотомні узагальнюючі праці системного рівня, ін-